

Antun Cvitanić:

ZAŠTO SU SPLIĆANI ZA NAČELNIKE SVOJE SREDNJOVJEKOVNE AUTONOMNE KOMUNE UZIMALI LJUDE S APENINSKOG POLUOTOKA

1. Kada su, početkom VII stoljeća, Avari i Slaveni provalili u Dalmaciju, a nešto kasnije se ovi posljednji tu i definitivno naselili, Split i ostali dalmatinski gradovi unutar čijih zidina su gotovo izolirano živjeli Romani sačinjavali su bizantsku dalmatinsku temu, tj. jednu vojničku pograničnu oblast. Ali, kao što je rekao već francuski historičar Rambaud, ta je oblast bila samo »une thème fantastique«, tj. postojala je jedino u bizantskim arhivima, jer je Bizant smatrao da njemu pripada suverenost nad dalmatinskim gradovima.¹⁾ U stvari, međutim, dalmatinski su gradovi bili međusobno odvojeni i opkoljeni Slavenima koji su se razlikovali od Romana etnički, jezično, po religiji, po društvenom uređenju itd., a Bizant nije bio toliko moćan da bi im mogao pružiti pomoć. Stanovnici dalmatinskih gradova osjećali su se dakle prepušteni sami sebi, pa su pred zajedničkim neprijateljem — Slavenima — njihove suprotne društvene klase bile privremeno zaboravile na međusobnu mržnju. Tako je došlo do toga da se svaki od njih konstituirao kao jedna zajednica unutar koje su se svi njeni članovi osjećali gotovo jednakim i čak su uživali neka dobra »in commune«, kako nam govore neki izvori koji nam pričaju o mnogo kasnijim događajima ali koji, izgleda, odražavaju mnogo ranije realne situacije. Možda su, dakle, dalmatinske komune to ime stvarno zavrijedile.²⁾

Ali kasnije, kako je vrijeme prolazilo, neprijateljstva između Slavena i Romana su se smanjivala. Ekonomska i društvena stvarnost je to zahtijevala. Jedni su trebali druge: Slaveni su mogli opskrbljivati Romane zemljoradničkim i stočarskim proizvodima, dok su Romani mogli nuditi Slavenima zanatske proizvode i one koje su eventualno nabavljali pomorskom trgovinom. Tako je započela razmjena između gradova i njihovog zaleđa naseljenog Slavenima koja je završila miroljubivom ali neprekidnom i progresivnom infiltracijom slavenskog elementa u dalmatinske gradove. To je uostalom dobro poznat i shvatljiv proces koji je bio olakšan, između ostalog, i prelaskom Slavena na kršćanstvo.

Što se tiče Splita, o tom procesu nam priča splitski kroničar XIII stoljeća u svojoj *Historia Salonitana* razmatrajući događaje iz davnih vremena: »... ceperunt Spalatenses cum Sclavis paulatim conversari, commerciorum negotia exercere, connubia jungere ac pacatos eos sibi et familiares reddere«. ³ Tako su, kako vidimo, i u Splitu ekonomske potrebe primorale negdašnje neprijatelje na suradnju. Ali kada je tako postepeno prošla opasnost negdašnjeg zajedničkog neprijatelja, ponovno su se aktivirale klasne suprotnosti i razlika između plemića i pučana bivala je sve veća.

Istovremeno se kod Slavena iz zaleđa, koji su na obale Jadrana došli u stadiju raspada prvobitne zajednice, u tzv. vojnoj demokraciji, razvijao proces diferencijacije ubrzan između ostalog i ekonomskim kontaktima s dalmatinskim gradovima. Taj je proces morao zakonomjerno završiti formiranjem centralne političke vlasti pojedinih slavenskih zajednica, tj. formiranjem slavenskih nacionalnih država. ⁴

Tako se nadomak Splitu u IX stoljeću rađa stara hrvatska država. Ona je, naravno, nastojala obuhvatiti i susjedne dalmatinske gradove u kojima je još uvijek većinu sačinjavalo romansko stanovništvo. Kako je moć Bizanta bila prilično slaba, već je hrvatski knez Tomislav 923. godine dobio od Bizanta pravo vrhovnog nadzora nad dalmatinskim gradovima u svojstvu stratega, tj. bizantskog predstavnika, dok su u XI stoljeću ti gradovi prešli pod potpunu suverenost hrvatske države.

Tako je i splitska komuna koja je od svoga nastanka formalnopravno bila kod vlašću istočnih imperatora, koji se ipak zbog slabosti Bizanta nisu mogli miješati u njezine unutrašnje poslove, uključena u staru hrvatsku državu.

2. Kako se Split upravljao na temelju vlastitih običaja i institucija koje su najvećim dijelom proizlazile iz rimskoga prava i bile prilagođene specifičnim prilikama onoga vremena, bilo je politički oportuno da mu i hrvatska država dopusti određenu autonomiju. Međutim »autonomija« nije značila više, kao jednoć kada je splitsku komunu sačinjavalo jedino romansko stanovništvo i kada je opasnost od Slavena bila sveopća preokupacija, pravo svih njezinih stanovnika, bez obzira na klasnu pripadnost, da zajednički odlučuju. Ono što je splitska komuna tražila od hrvatske države i što je dobila bilo je doduše pravo na autonomiju, ali ne za sve stanovnike Splita, već samo za plemiće koji su se konstituirali kao vladajuća klasa.

Početak XII stoljeća ugarski kralj Koloman postaje i kraljem Hrvatske, pa ubrzo zatim i dalmatinske komune priznaju njegovu vrhovnu vlast. Tako počinje razdoblje ugarsko-hrvatske države. Vrijedno je ovdje istaći da su dalmatinski gradovi, a među njima i Split, priznali Kolomanovu suverenost tek nakon što im je on odgovarajućom poveljom priznao pravo na autonomiju. Istini za volju treba reći da poznajemo jedino sadržaj povelje kojom je Koloman 1107. godine zajamčio autonomiju gradu Trogiru. Ali nema nikakve sumnje da je slična povelja bila sastavljena i u korist splitske komune. ⁵ To dokazuju uostalom povelja Stjepana II, Kolomanovog sina, iz 1124, ⁶ pa povelja kralja Gejze iz 1141. i 1142. godine ⁷ i povelja Andrije II iz 1199. i 1207. godine ⁸ koje gotovo doslovno reproduciraju garancije koje je svojevremeno Koloman

bio dao trogirskoj komuni. Istaći ćemo posebno onu koja se odnosi na pravo da građani sami izaberu svoga kneza, tj. gradskog načelnika kojega će kasnije kralj samo potvrditi i pravo da se građani služe svojim od davnine utvrđenim zakonima (*»lege antiquitus constituta vos uti permittam«*).

3. Ipak, autonomiju splitske komune i ostalih dalmatinskih gradova, preciznije vlast vladajuće klase u njima, znatno je ometala i ograničavala ingerencija nekih slavenskih velikaških obitelji iz zaleđa, kao na primjer knezova bribirskih koji su se njima nametali kao gospodari i vršili pritisak na njih zahtijevajući razne daće, bilo izravno, bilo preko svojih zamjenika.

Radi se tu, naime, o tipičnoj srednjovjekovnoj situaciji i o odgovarajućim društvenim suprotnostima gdje kralj ne uspijeva uvijek obuzdati pojedine moćnike a katkada ih čak i ohrabruje u njihovim apetitima da bi pridobio njihovu naklonost kako bi mu pomogli u borbi protiv drugih. Ta ingerencija starješina moćnih slavenskih vlasteoskih obitelji u interne poslove dalmatinskih komuna je, dakle, samo odraz borbe za vlast.

Ali i otpor svakog dalmatinskog grada pretenzijama knezova iz zaleđa i njihova borba za obranu komunalne autonomije odražavala je ne volju da se brani nekakva demokracija koja uostalom — kako smo već vidjeli — nije više ni postojala, niti njihov *»latinski karakter«*, nego volju gradskih plemića da za sebe zadrže monopol vlasti u odnosu na pučane uključivši tu i seljake (kolone) sa tzv. gradskog distrikta.

I baš već spomenuti splitski kroničar XIII stoljeća Toma Arhidakon u svojoj kronici *Historia salonitana* opisuje slične situacije i događaje jer je i sâm bio protagonist borbe za obranu splitske komunalne autonomije.

Toma Arhidakon je, naime, predlagao da se izbjegne ingerencija moćnih hrvatskih obitelji iz zaleđa izabirući za načelnika komune jednog potestata *»de gente Latina«*, tj. iz Italije.⁹ Tako je bilo odlučeno da se potestat potraži među Ankonitancima. Naravno, to pokazuje da su između Splita i Ankone morale postojati *»stare prijateljske veze produbljene dugotrajnim trgovačkim odnosima«*.¹⁰ Splićani, tako nam priča Toma Arhidakon, ovlastiše njega i još jednog njegovog sugrađanina (Miku Madijinog) da otputuju u Ankonu i izaberu onoga koji im se bude učinio podobnijim. Stigavši u Ankonu dobili su dragocjene savjete od ankonitanskog potestata koji je bio *»Lombardus genere, patria Bergamensis«*, dakle iz Bergama, i k tome *»vir legalis et bonus«* i od jednog franjevca. Izbor pade na plemića Gargana de Arscindis.¹¹ On se zakleo na neke pravne odredbe i tako postao načelnik.¹² Gargano de Arscindis stiže u Split u pratnji jednog notara, nekoliko vojnika, nekoliko plemića iz svoga roda i dvojice izaslanika iz komune Ankone. Smjesti svoj ured i nastani se sa svojom rodbinom baš u palači u kojoj je ranije stanovao knez koji je stajao na čelu grada i koji je, kako prije rekosmo, bio eksponent neke moćne plemićke obitelji iz zaleđa. Gargano se svečano zakune na vjernost i istovremeno dade da se zakune čitav sakupljeni naroda *»tam nobilium quam popularium«* da će prihvatiti sve njegove naredbe i da će ih se pridržavati.

Vladavina Ankonitanca Gargana koja je počela 1239. godine trajala je tri godine jer mu je nakon prve godine službovanja, odnosno nakon druge, produžen mandat uz povećanje plaće. Svoju aktivnost novog komunalnog načelnika razvio je osobito u tri pravca: »u reformi gradskog uređenja uz ozdravljenje financija, u smirivanju duhova u gradu i u borbi s vanjskim neprijateljima«. ¹³

Da ne bismo izišli iz okvira naše teme ovdje će biti riječ samo o reformi gradskog uređenja, a to je bila upravo njegova prva briga. Nažalost o toj reorganizaciji komunalne upravne ne znamo koliko bismo željeli znati. Arhidakon nam kaže samo da je Gargano »ordinavit curiam statuens iudices, camerarios et praecones. Totum namque regimen disposuit ad exemplar ytalicarum urbium, que per potestatum regimina gubernatur«, ¹⁴ tj. htio je da gradom upravlja potestat koji bi došao iz Italije da bi služio komuni, po pravilu jednu godinu dana, pa zatim otišao, a ne knez koji bi mu se nametnuo. Da je to pravo značenje tih riječi iz kojih je stajala vladajuća klasa, splitsko plemstvo na čelu s Tomom Arhidakonom, vidi se i iz činjenice što je Gargano dao da se svi građani zakunu da ni u budućnosti neće nikada više izabirati »comites« već jedino potestate. I, napokon, Gargano je dao naredenje da se sastavi jedan »capitularium«, tj. Statut u koji je dao uvrstiti »omnes consuetudines bonas, quas civitas habuerat ab antiquo, superaddens multa alia iura, que videbantur necessaria in actibus publicis et privatis, videlicet in causis, et pro iustitia equo libramine omnibus exhibenda«. ¹⁵ Arhidakon nam priča i to da su »capitularium« prepisali neki iz Trogira jer su se željeli natjecati u dobru sa Splitom.

Bez sumnje je Gargano na taj način dao kompilirati i sve one zakone koji su do tog trenutka postojali u Splitu i koji su mu izgledali prikladni, a ne samo nadodati običajima pokoji novi zakon koji mu se učinio neophodnim, iako to nije sasvim jasno iz teksta. A da je Split imao zakonâ, premda nekodificiranih, i prije Garganova djela, sasvim je prirodna stvar. Važili su, naime, u početku rimski zakoni koji su tijekom vremena doživljavali značajnije promjene da bi kasnije, uslijed infiltracije Slavena, bili modificirani i djelovanjem slavenskih običajno-pravnih elemenata (»mos Sclavorum«) kako nam svjedoče mnogobrojni izvori. ¹⁶ Uostalom već smo vidjeli kako se novi načelnik Gargano još prije odlaski iz Ankone za Split bio zakleo na neke pravne odredbe (»super quibusdam articulis«). Mišljenja smo da se radi upravo o odredbama splitskih zakona.

4. Ipak, ako se malo više razmisli o svemu tome, iskrsavaju neki problemi. Treba, naime, imati na umu »da Gargano nije poznavao ni običaje Splita, ni njegove posebne zakone«. ¹⁷ Kao dobar pravnik, Gargano je sigurno doprinio formulaciji nekih novih norma, osobito onih koje su bile pogodnije za reguliranje novih društvenoekonomskih odnosa koji su se radali u tadašnjim gradovima i koji su zahtijevali recepciju rimskoga prava. Ali u odlučivanju o tome koji su se dotadašnji običaji i koji zakoni imali kodificirati, a koji izostaviti, glavnu riječ je sigurno imao sâm Toma Arhidakon. Rekli bismo da je Arhidakon djelovao kao eksponent plemićke klase koja je imala vlast u svojim rukama. Potestat je morao biti samo izvršilac njezine volje. I baš zato su plemići više voljeli imati jednog »potestas de gente Latina« negoli jednog »comes«

iz gradskog zaleđa. Ne smiju nas, dakle, zavesti lijepe riječi o nepristrasnosti (»pro iustitia equo libramine omnibus exhibenda«) jer nepristrasnosti nije bilo ne samo u realnom životu već ni prema samim pravnim normama.

Nažalost, prvi Statut Splita iz 1240. godine koji se pripisuje Garganu ne postoji više, pa ne možemo provjeriti našu tezu. Međutim postoji jedan kasniji: Statut koji je 1312. godine sastavio njegov zemljak i splitski potestat Perceval iz Ferma koji je »bez sumnje imao kao osnovicu stariji, Garganov«.¹⁸ A u Statutu iz 1312. diskriminacija pučana, uključivši i seljake (kolone) je više nego očigledna.

Ne odgovara dakle istini tvrdnja nekih pisaca da je Arhidakon bio »pravi tumač narodne volje«,¹⁹ i da je komunalna autonomija bila isto što i demokracija. Niti odgovara istini tvrdnja da se Arhidakon borio za »talijanstvo«, tj. latinski karakter Splita. Ali se isto tako ne može pokloniti vjera tezi prema kojoj je on bio gotovo izdajica Slavena u gradu koji je, kako to pokazuju lična imena i patronimici, u XIII stoljeću bio pretežno slavenski grad jer su Romani velikim dijelom bili već asimilirani. Sada kada se o ovome može raspravljati »sine ira et studio«, treba reći da nacionalnost kod toga nije igrala nikakvu ulogu. Plemići, bilo Romani, bilo oni slavenskog porijekla, službeno su upotrebljavali latinski jezik i možda su se ponosili time. Branili su svoje povlastice od svih drugih koji nisu pripadali njihovom krugu bez obzira na nacionalnu pripadnost. Nisu oni dakle zazirali od hrvatskih knezova jer su ti bili Slaveni, nego zato što su im bili tu nadomak i što su im se mogli nametnuti. Niti su pak prihvaćali potestate »de gente Latina« jer su bili Talijani, nego zato što nisu imali ni interesa ni mogućnosti da im se nametnu, a osim toga potestati »de gente Latina« bili su izvršni poznavaoči rimskog prava. Uostalom i francuski gradovi su u ono vrijeme iz sličnih razloga činili isto.²⁰ Može izgledati ponešto paradoksalno, ali vladajuća klasa u Splitu i u drugim dalmatinskim gradovima je- zadržavajući feudalni i monopolistički karakter svoje političke vlasti, nerijetko prakticirala kapitalističke ekonomske aktivnosti koje su upravo zahtijevale primjenu rimskoga prava.²¹

5. Uz spomenute potestate iz regije Marche, tj. Gargana ge Arscindis i Percevala iz Ferma, bio je još jedan čitav niz splitskih načelnika iz te talijanske regije, a bilo ih je i iz drugih talijanskih pokrajina.²² Svi su oni sve do definitivnog pada Splita pod Veneciju 1420. godine bili samo najviši službenici splitske autonomne komune podvrgnuti volji Velikog i Malog vijeća kao vrhovnih plemićkih organa u gradu.

Prema tome oni nisu bili gospodari grada. Oni su samo svojim stručnim pravničkim znanjem pomagali splitskom vladajućem plemstvu u formuliranju pojedinih statutarnih norma i u upravljanju komunom. Njihova služba je u pravilu trajala godinu dana i nakon toga bi se vraćali sa svojom svitom odakle su bili i došli uz novčanu nagradu za svoj rad i uz svečani ispraćaj Splićana.

Sasvim je drukčije bilo od 1420. naprijed kada je Venecija zagospodarila ne samo splitskom nego i mnogim ostalim dalmatinskim autonomnim komunama. Od tada splitsko plemstvo u Velikom vijeću ne bira po svojoj volji gradskog potestata, već mu ga Venecija nameće iz redova

svoga plemstva i kao svog političkog eksponenta. Taj, naravno, nije podređen, već je nadređen splitskom Velikom vijeću jer štiti u prvom redu ne interese splitskog plemstva, već interese Venecije.

To u stvari znači kraj splitske autonomije u smislu vladavine domaćeg splitskog plemstva i podvrgavanje svih interesa splitske komune u prvom redu interesima Venecije. Formalnopravno i dalje se govori o *autonomnoj* splitskoj komuni sve do pada Venecije 1797. godine. No ta »autonomija« postojala je samo u venecijanskim spisima. Stvarno pak ona se sve više i više ograničavala odlukama potestata — mletačkog eksponenta.

BILJEŠKE

- 1) M. Kostrenčić, *Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava*, I, Zagreb, 1956, str. 110.
- 2) *Ibidem*, str. 104.
- 3) Th. Archidiaconus, *Historia Salonitana, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, XXVI, Zagreb, 1894, str. 33.
- 4) F. Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja*, Zagreb, 1961, str. 21—22.
- 5) M. Kostrenčić, *Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom*, Rad Jug. akad., 239, Zagreb, 1930, 59.
- 6) T. Smičiklas *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. II, Zagreb, 1904—1934 str. 37—38.
- 7) *Ibidem*, str. 49—50.
- 8) *Ibidem*, str. 338; III, str. 68—69.
- 9) Th. Archidiaconus, o. c. str. 118: »... frequenter populum commovebat multis ostendens rationibus, quod non alio modo poterat civitas ad bonum statum reduci, nisi per regimen Latinorum«.
- 10) A. Selem, *Tommaso Arcidiacono e la storia medioevale di Spalato*, Zara, 1933, str. 43—44.
- 11) Th. Archidiaconus, o. c., str. 119: »... deliberaverunt, ut neminem alium pro potestate eligerent, nisi nobilem virum Garganum de Arscindis ...«.
- 12) *Ibidem*: »... et ipse iuramentum prestitit super quibusdam articulis. Et sic potestatis officium suscepit«.
- 13) A. Selem, o. c., str. 46.
- 14) Th. Archidiaconus, o. c., str. 120.
- 15) *Ibidem*, str. 123—124.
- 16) T. Smičiklas, o. c., III, str. 68; IV, str. 461; J. Lucius, *Memorie storiche di Tragurio, Venezia*, 1673, pag. 190—194; V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, str. 1414.
- 17) Ch Šegvić, *Tommaso Arcidiacono — il suo tempo e la sua opera*, Spalato, 1914, str. 50.
- 18) A. Selem, o. c., str. 46—47.
- 19) *Ibidem*, str. 45.
- 20) V. Rismondo, *Kronika (Thomae Archidiaconi Historia Salonitana)*, Split, 1960, str. 7.
- 21) A. Cvitanić, *Pravno uređenje splitske komune po Statutu iz 1312. godine*, Split, 1964, str. 43—63.
- 22) A. Jutrović, *Contributo allo studio sulla presenza di marchigiani a Spalato*, *Quaderni storici*, 13, Ancona, gennaio—aprile 1970, str. 261—266 (pozivom na G. Novak, *Povijest Splita*, knj. I, Split, 1957); Vidi i *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, Spalato, 1886, str. 28—32, 46—48, 76—80, 95—96, 123—128; 1887, str. 114—120; 1889, str. 15—16, 31—32, 47—48; 1890, str. 126—128, 139—144; 1891, str. 121—124.